czasopismo geograficzne
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE • POLISH GEOGRAPHICAL SOCIETY
geographical journal

MATERIALNE DZIEDZICTWO KULTUROWE POLSKO-NIEMIECKIEGO OBSZARU PRZYGRANICZNEGO – GENEZA, STAN I PERSPEKTYWY. STUDIUM PRZYPADKU ZIEMI LUBUSKIEJ

MATERIAL CULTURAL HERITAGE OF THE POLISH-GERMAN BORDER AREA – ORIGINS, CONDITION AND PROSPECTS. A CASE STUDY OF LUBUSZ LAND

Michał Dolata

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej, 61-680 Poznań, ul. Krygowskiego 10, https://orcid.org/0000-0001-5199-3039, e-mail: dolata@amu.edu.pl

Streszczenie

Artykuł wpisuje się w nurt naukowych rozważań nad materialnym dziedzictwem kulturowym w ujęciu właściwym dla geografii historycznej, tj. skupionym na historycznym wymiarze świata współczesnego i ukierunkowanym na określanie wpływu dawnej organizacji przestrzennej danego obszaru na jego aktualne cechy. Głównym celem opracowania jest analiza obecnego stanu najważniejszych elementów nieruchomego materialnego dziedzictwa kulturowego polsko-niemieckiego obszaru przygranicznego, skoncentrowana na studium przypadku Ziemi Lubuskiej. Analiza ta poprzedzona jest omówieniem genezy i cech typowych dla poszczególnych elementów dziedzictwa na obszarze badań, zaś konkluzją jest próba określenia perspektyw dla tych składników w aspekcie ich społecznej percepcji, ochrony oraz roli w rozwoju współczesnych struktur przestrzennych i utrwalania ich zabytkowego charakteru. Badanie w określonym powyżej zakresie realizowano z wykorzystaniem aparatu metodologicznego historii i geografii społeczno-ekonomicznej, w tym metod: filologicznej, genetycznej, retrogresywnej, terenowej analizy

Dolata M. (2022). Materialne dziedzictwo kulturowe polsko-niemieckiego obszaru przygranicznego – geneza, stan i perspektywy. Studium przypadku Ziemi Lubuskiej. *Czasopismo Geograficzne*, 93(2): 243–273. https://doi.org/10.12657/czageo-93-10

CC BY 4.0 OPEN ACCESS

Otrzymano/Received: 2.02.2022
Zaakceptowano/Accepted: 23.06.2022

wizualnej, metod matematyczno-statystycznych oraz kartograficznej prezentacji zjawisk. Badania pozwoliły na sformułowanie wniosków o ilościowym i strukturalnym bogactwie kulturowego dorobku na polsko-niemieckim obszarze przygranicznym, który w aspekcie genetycznym związany jest przede wszystkim z okresem dominacji kultury niemieckiej w minionych wiekach. Jednak stan fizyczny tego dziedzictwa jest obecnie krytyczny na skutek długofalowego oddziaływania czynników zarówno ekonomicznych, prawno-majątkowych, instytucjonalnych, jak i świadomościowych, które zostały wyzwolone na skutek upadku państwa niemieckiego w jego kształcie sprzed 1945 r., wydarzeń II wojny światowej oraz radykalnych zmian politycznych, społecznych i gospodarczych mających miejsce w okresie powojennym. Okres postsocjalistycznej transformacji systemowej, zainicjowany w 1990 r. w Polsce i w Niemczech Wschodnich, nie przyniósł zasadniczych pozytywnych zmian w sferze uwarunkowań i czynników kształtujących losy nieruchomego materialnego dziedzictwa kulturowego polsko-niemieckiego obszaru przygranicznego. Wniosek ten dotyczy zwłaszcza wschodniej (polskiej) części tego obszaru. Negatywne tendencje mają swój ciąg dalszy.

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, pogranicza, regiony transgraniczne, polsko-niemiecki obszar przygraniczny, Ziemia Lubuska.

Abstract

The article is part of the current scientific considerations on material cultural heritage from the perspective of historical geography. This approach means focusing on the historical dimension of the contemporary world and on identifying the influence of the former spatial organization of a given area on its current features. The main goal of the article is to analyze the present condition of the most important elements of the immovable material cultural heritage of the Polish-German border area, focusing on the case study of Lubusz Land. This analysis is preceded by a discussion of the origins and typical features of individual heritage elements in the research area, and concludes with an attempt to define the perspectives for these components in terms of their social perception, protection and role in the development of contemporary spatial structures and the preservation of their historic character. The research in the scope specified above was carried out with the use of the methodological apparatus of history and socio-economic geography, including the philological, genetic and retrogressive methods as well as visual field analysis, mathematical and statistical methods and the cartographic presentation of phenomena. The conducted analysis allowed the formulation of conclusions about the quantitative and structural richness of the cultural heritage in the Polish-German border area, which in the genetic aspect is primarily related to the period of domination of German culture in the past centuries. However, the physical condition of this heritage is actually critical due to the impact of economic, legal and property, and institutional factors as well as those related to awareness that were liberated as a result of the collapse of the German state in its shape before 1945, the events of World War II, and radical political, social and economic changes in the post-war period. The post-socialist systemic transformation, initiated in Poland and East Germany in 1990, did not bring about any fundamental positive changes regarding the determinants and factors shaping the fate of the immovable material cul-

tural heritage of the Polish-German border area. This conclusion applies especially to the eastern (Polish) part of this area. Negative tendencies are continued.

Keywords: cultural heritage, borderlands, cross-border regions, Polish-German border area, Lubusz Land.

WPROWADZENIE

Jednym z podstawowych współczesnych wyzwań, stojących przed ludzkością, jest konieczność permanentnego definiowania i kształtowania stosunku do własnego szeroko pojętego dziedzictwa. Owo dziedzictwo, które określa się mianem kulturowego lub cywilizacyjnego, jest przedmiotem pogłębiającej się i coraz to bardziej powszechnej refleksji. Wielu impulsów dla tego namysłu dostarczył światu miniony wiek XX. Z jednej strony był on bowiem naznaczony wielkoskalowymi, niszczycielskimi konfliktami zbrojnymi, które dotknęły swoimi tragicznymi skutkami przede wszystkim przestrzenie *mundus vetus*, z drugiej strony – nasilającymi się, zwłaszcza w drugiej połowie wieku, procesami globalizacji na wszystkich możliwych płaszczyznach, w tym na płaszczyźnie kulturowej. Owe zdarzenia i procesy przyniosły ze sobą zagrożenia nie tylko dla pojedynczych bezcennych pamiątek minionych czasów, lecz nierzadko także dla całych kultur. W tych warunkach wzmogło się zainteresowanie osiągnięciami przeszłości, genezą i stanem kulturowego dziedzictwa człowieka, zarówno w wymiarze materialnym, jak i niematerialnym. Pierwsze dwie dekady XXI w. nie zwiastowały w tym zakresie istotnych zmian. Geopolityczne przebiegunowanie świata, związane z upadkiem systemu państw „demokracji ludowej" skupionych wokół ZSRR, nie przyniosło odprężenia, a raczej ujawniło nowe zagrożenia.

Jeszcze w XX w. powszechny wzrost poczucia wartości dziedzictwa kulturowego znalazł swój wyraz w dynamicznym rozwoju systemu instytucji konserwacji i ochrony. Swoistą kulminacją tej tendencji było ukonstytuowanie się w 1945 r. Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury (ang.: *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation* – UNESCO). W latach 70. tego samego stulecia na forum UNESCO przyjęto i wprowadzono w życie konwencję w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego (ang.: *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*), zobowiązującą państwa sygnatariuszy do identyfikacji, ochrony, konserwacji, rewaloryzacji i przekazania przyszłym pokoleniom dziedzictwa kulturowego i naturalnego. Głównym „produktem" prawnym tego aktu był status międzynarodowej ochrony dla najcenniejszych w skali świata składników dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, które zebrano na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO (ang.: *World Heritage List*).

W sferze nauki badania nad dziedzictwem kulturowym stanowią od dawna ważny nurt dociekań prowadzonych w wielu dziedzinach, w tym przede wszystkim na gruncie dyscyplin humanistycznych, społecznych i sztuki, ale także nauk inżynieryjno-technicznych czy teologicznych. Rezultaty tychże analiz znajdują odzwierciedlenie w bogatej literaturze przedmiotu prezentującej m.in. dorobek archeologii, historii, językoznawstwa i literaturoznawstwa, nauk o kulturze, religii i sztuce, geografii historycznej i społeczno-ekonomicznej oraz architektury i urbanistyki. Najpóźniej od początku ostatniej dekady XX w. obserwuje się stopniowe usamodzielnianie się heritologii – nauki o dziedzictwie kulturowym, której najwybitniejszym reprezentantem był Ashworth, a którego dzieło wspierali i kontynuują obecnie Tunbridge i Graham (1996, 2000, 2007). W polskiej literaturze naukowej szczególnie interesujący w tym kontekście dorobek stanowią prace z pogranicza geografii fizycznej i antropogeografii, dotyczące regionalizacji krajobrazów kulturowych oraz ich przemian autorstwa Mygi-Piątek (2012), Plit (2016), a także Plit i Plita (2018).

Niniejsze opracowanie stanowi próbę włączenia się w nurt naukowych rozważań nad materialnym dziedzictwem kulturowym przy uwzględnieniu metodologicznych kanonów geografii historycznej. Podejście to oznacza przede wszystkim postrzeganie współczesnych form zagospodarowania przestrzennego przez pryzmat historii i zakłada, że przeszłość, a ściślej – wiedza o minionych stanach i procesach, jest kluczem do objaśniania teraźniejszości. Głównym celem artykułu jest analiza aktualnej „kondycji" zasadniczych składników nieruchomego materialnego dziedzictwa kulturowego polsko-niemieckiego obszaru przygranicznego. Analiza ta jest swoistym studium przypadku, skupia się bowiem na regionie historycznym Ziemi Lubuskiej jako części reprezentatywnej dla tego obszaru. Poprzedza się ją syntetycznym omówieniem pochodzenia i typowych właściwości poszczególnych elementów dziedzictwa na obszarze badań, zaś jej konkluzją jest próba określenia perspektyw dla tych składników w aktualnym kontekście społecznym.

Podstawą analizy nieruchomego materialnego dziedzictwa kulturowego polsko-niemieckiego obszaru przygranicznego w określonym powyżej zakresie były badania wykorzystujące aparat metodologiczny historii i geografii społeczno-ekonomicznej, w tym metody: filologiczną, genetyczną, retrogresywną, terenowej analizy wizualnej, matematyczno-statystyczne oraz kartograficznej prezentacji zjawisk. Metody te posłużyły do analizy zarówno pierwotnych, jak i wtórnych materiałów źródłowych, takich jak: dokumentacja fotograficzna, wywiady, kopie dokumentów archiwalnych (m.in. dawnych zestawień danych statystycznych i map) oraz publikowane współcześnie materiały statystyczne i kartograficzne. Wśród źródeł kartograficznych szczególnie ważną grupę stanowiły publikowane zbiory zarówno historycznych, jak i współczesnych danych przestrzennych, udostępnianych przez Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Narodowy Instytut

Dziedzictwa, serwis MAPSTER (mapy archiwalne Europy Środkowej, w tym Polski) oraz Arcanum Adatbázis Kft (dawniej MAPIRE) poprzez portale internetowe typu geoportal.

Przyjęty w niniejszym opracowaniu problem badawczy, którym jest identyfikacja najważniejszych elementów nieruchomego materialnego dziedzictwa kulturowego polsko-niemieckiego obszaru przygranicznego oraz analiza ich obecnego stanu, wymaga na wstępie podstawowych ustaleń terminologicznych, odnoszących się do pojęć „dziedzictwo kulturowe" oraz „obszar przygraniczny". Wydaje się, że w odniesieniu do pojęcia dziedzictwa kulturowego (ang.: *cultural heritage*; niem.: *Kulturerbe*; hiszp.: *patrimonio cultural*), zarówno w szerokiej literaturze przedmiotu, jak i w „operacyjnych" słownikach wyspecjalizowanych instytucji, panuje zasadniczo daleko idąca zgodność co do jego zawartości. Narodowy Instytut Dziedzictwa definiuje: „dziedzictwo kulturowe (…) stanowi dorobek materialny i duchowy poprzednich pokoleń, jak również dorobek naszych czasów. Oznacza wartość – niematerialną lub materialną – przekazaną przez przodków i określającą naszą kulturę. Zawiera w sobie wszystkie skutki środowiskowe wynikające z interakcji pomiędzy ludźmi a otoczeniem na przestrzeni dziejów"[1]. W kontekście poniżej prezentowanych rozważań interesujące i ważne jest towarzyszące tej definicji spostrzeżenie dotyczące względności dziedzictwa kulturowego: „(…) może mieć różny zakres znaczeniowy. Ten sam element może stanowić ważną wartość dla jednych – stanowić ich dziedzictwo, a dla drugich być czymś niezrozumiałym i obcym[2]". W literaturze przedmiotu niejednokrotnie podkreśla się także inne kluczowe właściwości dziedzictwa kultury, akcentując, że jest ono „zasobem" ograniczonym, nieodnawialnym i narażonym na zniszczenie zarówno w wyniku działania czynników niezależnych (czas, warunki przyrodnicze), jak nadmiernej i niekontrolowanej konsumpcji, tj. niezrównoważonej eksploatacji przez człowieka (Kobyliński, 2011). W niniejszej pracy, zawężając przedmiotowy zakres badań do nieruchomego materialnego dziedzictwa kulturowego, odwołano się do systematyki stosowanej przez UNESCO i powtarzanej w innych źródłach, która dzieli dziedzictwo na materialne i niematerialne, rozróżniając w tej pierwszej kategorii dziedzictwo o charakterze nieruchomym i ruchomym[3]. Jako materialne dziedzictwo nieruchome rozumie się przede wszystkim: (a) regularne, „planowe" układy przestrzenne miast i wsi; (b) wielkokubaturową architekturę rezydencjalną; (c) zabudowę mieszkaniową i gospodarczą; (d) obiekty sakralne; (e) nekropolie; (f) architekturę przemysłową i infrastrukturę transportową; (g) architekturę militarną oraz (h) stanowiska archeologiczne.

---

1 https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Ochrona_dziedzictwa_kulturowego/ (dostęp: 11.02.2021).

2 Tamże.

3 http://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/ (dostęp: 11.02.2021).

Podejmując niezbędne wstępne ustalenia definicyjne, należy w tym miejscu zwrócić też uwagę na treść pojęcia obszaru przygranicznego. Na gruncie geografii termin ten funkcjonuje obok wielu pojęć synonimicznych i paronimów. Obok obszaru przygranicznego w literaturze pojawiają się obszar nadgraniczny, transgraniczny, pograniczny itp., często niestety w odniesieniu do tego samego desygnatu. Szczególnie znaczący terminologiczny nieporządek panuje w tym zakresie w narracji języka popularnego (media), w którym dodatkowo często zamiennie używa się pojęć „obszar" i „region", oczywiście całkowicie błędnie. W niniejszym opracowaniu w nawiązaniu do teorii wyjaśniającej relacje przestrzenne pomiędzy zjawiskiem regionu terytorialnego a granicy państwowej lub administracyjnej przyjmuje się dominujący w geografii pogląd, zgodnie z którym obszar przygraniczny (ang.: *border area* lub *cross-border area*; niem.: *das grenzüberschreitende Gebiet*) jest obszarem wchodzącym w skład dwóch lub więcej państw lub terytoriów, a więc położonym po obu stronach granicy tudzież skupionym wokół tzw. trójstyku granic. Pojęcie to należy zdecydowanie odróżnić od pojęcia obszaru nadgranicznego lub pogranicznego (ang.: *borderland*; niem.: *das Grenzgebiet*, *Grenzland*), który wchodzi w skład jednego państwa lub kraju, granicząc poprzez granicę państwową lub administracyjną z innym państwem lub terytorium, a więc obszaru położonego po jednej stronie granicy (Rykiel, 1990).

POLSKO-NIEMIECKI OBSZAR PRZYGRANICZNY

Nieostra w swym zarysie strefa określana jako polsko-niemiecki obszar przygraniczny obejmuje obecnie stosunkowo niewielką przestrzeń, której osią jest licząca 467 km długości granica państwowa pomiędzy Republiką Federalną Niemiec (*Bundesrepublik Deutschland*)[4] a Rzeczpospolitą Polską[5]. Pod względem fizyczno-geograficznym jest to przestrzeń rozciągająca się pomiędzy Masywem Czeskim a wybrzeżem Morza Bałtyckiego. Stanowi ona strefę styku dorzecza Łaby z dorzeczem Odry, a tym samym – zlewiska Morza Północnego ze zlewiskiem Bałtyku. Głównymi rzekami przecinającymi ten obszar są Odra (*Oder*), w jej środkowym i dolnym biegu, Warta (odcinek przyujściowy), Nysa Łużycka (*Lausitzer Neiße*) oraz Sprewa (*Spree*). Jednym z najważniejszych uwarunkowań determinujących współczesny wizerunek opisywanego obszaru w aspektach społeczno-gospodarczych jest subsekwentny charakter granicy państwowej pomiędzy Polską a Niemcami. Pojęcie granicy subsekwentnej (ang.: *subsequent boundary*) zapro-

[4] W dalszej części pracy wszystkie ujęte w nawias i zapisane kursywą obcojęzyczne terminy, określenia oraz nazwy miejscowe stanowią – jeśli nie podano inaczej – niemiecką wersję językową danego hasła.

[5] W latach 1919–1939 kanwą wszelkich delimitacji polsko-niemieckiego obszaru przygranicznego była granica o długości 1912 km. Długość granicy dzielącej Królestwo Prus i Rzeczpospolitą przedrozbiorową do 1772 r. przekraczała 2000 km.

ponował Hartshorne jako antytezę granicy antecedentnej (ang.: *antecedent boundary*). Zdefiniował ją jako granicę „młodą", wtórną w stosunku do otaczających ją form zagospodarowania przestrzennego (Hartshorne, 1933).

Obecna granica polsko-niemiecka ma swoją genezę w międzynarodowych rozstrzygnięciach politycznych, które zapadły na konferencjach w Jałcie i Poczdamie w 1945 r. Jej pierwotną formą była początkowo rozmyta i słabo umocowana w prawie linia rozgraniczająca Radziecką Strefę Okupacyjną w Niemczech i poniemieckie terytoria przekazane administracji polskiej po zakończeniu II wojny światowej. Linię tę oparto zasadniczo na Odrze i Nysie Łużyckiej, stwarzając tym samym pozory jej racjonalnego przebiegu. Jednakże w rzeczywistości w procesie jej wytyczania nie liczono się z kształtem jakichkolwiek zastanych struktur przestrzenno-funkcjonalnych istniejących do 1939 r. ani na poziomie regionalnym, ani lokalnym. Nowa granica „rozdarła" nie tylko spetryfikowane, duże regiony administracyjne, w tym przede wszystkim Pomorze i Brandenburgię, ale także okrzepłe struktury ponadlokalne (powiaty o bardzo utrwalonych granicach) i lokalne (miasta rozwijające się od stuleci po obu stronach Odry i Nysy Łużyckiej)[6]. W latach 1949–1990 kontynuacją układu pojałtańskiego była *de facto* identyczna w swym przebiegu granica pomiędzy Niemiecką Republiką Demokratyczną (*Deutsche Demokratische Republik)* a Polską Rzeczpospolitą Ludową, którą w ówczesnej polskiej narracji propagandowej przedstawiano jako „naturalną granicę Polski na zachodzie", próbując tym samym legitymizować pozbawione logiki pojęcie naturalnej granicy politycznej[7]. Od 1990 r. ten sam układ określa relacje przestrzenne pomiędzy niemiecką Republiką Federalną, rozszerzoną na skutek tzw. ponownego zjednoczenia Niemiec (*Wiedervereinigung Deutschlands*), a Rzeczpospolitą Polską[8]. W świetle koncepcji Hartshorne'a zachodzi więc tutaj konieczność identyfikacji przykładu typowej granicy subsekwentnej (ryc. 1).

Ważny i dość trudny do rozstrzygnięcia problem stanowi kwestia zewnętrznych ram przestrzennych polsko-niemieckiego obszaru przygranicznego. W literaturze geograficznej, dotyczącej m.in. zagadnień kształtowania się i rozwoju regionów przygranicznych nad Odrą i Nysą Łużycką, a także na łamach różnego

---

[6] Komentarz ten odnosi się przede wszystkim do powiatów Usedom-Wollin (Uznam-Wolin), Ueckermünde, Randow, Guben (Gubin), Sorau (Żary) i Görlitz (Zgorzelec) oraz miast: Frankfurt/Oder (Frankfurt nad Odrą), Guben (Gubin), Forst i Görlitz (Zgorzelec).

[7] Granica polityczna (międzypaństwowa) w ujęciu ścisłym jest definiowana jako płaszczyzna prostopadła do powierzchni terenu, przecinająca ją w kierunku geometrycznego środka Ziemi i oddzielająca obszary podległe zwierzchnictwu terytorialnemu sąsiednich państw (linia graniczna na powierzchni terenu określa tylko sam przebieg granicy państwowej). Jako produkt delimitacji i demarkacji jest ona tworem antropogenicznym (sztucznym), a więc nienaturalnym w swej istocie. Termin granicy naturalnej spotkał się z walną krytyką wielu geografów, w tym m. in. Rykla (2006).

[8] Problem rzeczywistego charakteru tzw. zjednoczenia Niemiec w 1990 r. komentuje szerzej m.in. Dolata (2018).

Ryc. 1. Współczesny polsko-niemiecki obszar przygraniczny na tle terytorialnych struktur polityczno-administracyjnych z lat 1919–1938

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Übersichtskarte von Europa…* (1925) (http://igrek.amzp.pl/; dostęp: 15.09.2019).

rodzaju okołogeograficznych prac studialnych, napotykamy rozmaite podejścia delimitacyjne, nawiązujące do współczesnych granic jednostek administracyjnych szczebla regionalnego i lokalnego, funkcjonujących na terytorium Polski lub Niemiec. Zarówno cel, jak i zakres niniejszego artykułu nie pozwalają jednak na szersze omówienie tych dylematów.

W niniejszym opracowaniu na potrzeby niezbędnych analiz przyjęto założenie oparte na kryteriach przestrzenno-funkcjonalnych, w myśl których polsko-niemiecki obszar przygraniczny należy identyfikować w układzie niemieckich i polskich jednostek terytorialnego podziału administracyjnego, w obrębie których życie społeczne i gospodarcze jest w znacznym stopniu naznaczone relacjami transgranicznymi, tj. m.in. tzw. małym ruchem granicznym (transgranicznym dobowym ruchem ludności i towarów) oraz bieżącą, sformalizowaną współpracą transgraniczną samorządów terytorialnych ukonstytuowaną w ramach struktur euroregionalnych[9]. Na terytorium Polski do obszaru tego należałoby więc (z pewnymi wyjątkami) zaliczyć nadgraniczne i sąsiadujące z nadgranicznymi powiaty oraz miasta na prawach powiatu wchodzące w skład województw zachodniopomorskiego, lubuskiego i dolnośląskiego, zaś w granicach Niemiec – wyłącznie nadgraniczne powiaty „ziemskie" (*Landkreis*) oraz zawarte w nich jako enklawy miasta wydzielone z powiatów (*Kreisfreie Stadt*), należące do Meklemburgii-Pomorza Przedniego (*Mecklenburg-Vorpommern*), Brandenburgii (*Brandenburg*) oraz Saksonii (*Sachsen*)[10].

MATERIALNE DZIEDZICTWO KULTUROWE W POLSKO-NIEMIECKIM OBSZARZE PRZYGRANICZNYM

Bogaty dorobek kulturowy minionych czasów w postaci różnorodnej spuścizny obecnej w polsko-niemieckim obszarze przygranicznym kształtował się ponad tysiąc lat. Wprawdzie większa jego część datowana jest na ostatnie stulecia, to jednak nie brak także i znacznie starszych cennych obiektów, które bada archeologia, a które swą metryką sięgają epoki starożytności. Podchodząc do zagadnienia genezy materialnego dziedzictwa kulturowego zachowanego na obszarach położonych nad dolną Odrą i Nysą Łużycką, należy stwierdzić w najbardziej generalnym ujęciu, że jest to dziedzictwo wykształcone głównie w okresach dominacji mate-

[9] Na polsko-niemieckim obszarze przygranicznym działają od początku lat 90. cztery euroregiony: Nysa (również z udziałem Republiki Czeskiej), Sprewa–Nysa–Bóbr, Pro Europa Viadrina oraz Pomerania (także z udziałem Szwecji).

[10] Temat i zakres niniejszego opracowania nie wymagają jednoznacznego i precyzyjnego ujęcia skomplikowanych wzajemnych relacji przestrzennych, które występują pomiędzy strukturami terytorialno-administracyjnymi Polski i Niemiec a z natury dynamicznymi i słabo uchwytnymi układami przygranicznych powiązań społeczno-gospodarczych. Stąd nie proponuje się tutaj konkretnej listy jednostek administracyjnych, które należałoby jednoznacznie identyfikować z polsko-niemieckim obszarem przygranicznym.

rialnej i duchowej kultury właściwej dla niemieckiego obszaru językowego (XIII–XX w.). Poza nim znaczący udział przypada oczywiście też dziedzictwu narosłemu w okresach funkcjonowania słowiańskich podmiotów politycznych i grup ludności, głównie w wiekach średnich (średniowieczne piastowskie księstwa śląskie, nowożytni Łużyczanie itd.). Osobnym zagadnieniem jest stan dziedzictwa materialnego na omawianym obszarze. Zasadnicza teza, jaką należy wobec tego problemu postawić, brzmi, że stan ten uwarunkowany przede wszystkim zmianami podziałów politycznych i sytuacji narodowościowej, które miały miejsce w połowie XX w. Chodzi tutaj o uwarunkowania, których skutki zaczęły się wyraźnie rysować jeszcze w latach 40. minionego stulecia, a których wpływ przybierał na sile w miarę upływu kolejnych dziesięcioleci aż po 1990 r. Rozważania nad losami materialnych osiągnięć przeszłości w polsko-niemieckim obszarze przygranicznym można prowadzić w układzie dwóch głównych składających się nań części, które ukształtowały się w 1945 r., tj. w podziale na części niemiecką (zachodnią) i polską (wschodnią).

W części obszaru przygranicznego, która wraz z końcem II wojny światowej znalazła się w granicach Radzieckiej Strefy Okupacyjnej, a następnie w NRD, wśród najważniejszych uwarunkowań determinujących stan dziedzictwa należy wymienić: (a) znaczące zniszczenia wojenne wszelkiego typu infrastruktury; (b) skrajnie rabunkową „gospodarkę" sił okupacyjnych (rozbiórka i wywóz infrastruktury do ZSRR); (c) masowe przymusowe migracje ludności z regionów wschodnich (Prusy Wschodnie, Pomorze Zaodrzańskie, Wschodnia Brandenburgia, Śląsk) w głąb Niemiec (Nitschke, 1999, 2000); (d) rozbicie struktur przestrzennych niemieckich dotąd regionów i miast na skutek wytyczenia nowej granicy państwowej na Odrze i Nysie Łużyckiej; (e) nacjonalizację, kolektywizację, militaryzację i nadmierną industrializację; (f) sekularyzację. We wschodniej części obecnego polsko-niemieckiego obszaru przygranicznego, która w 1945 r. weszła w fazę stopniowej inkorporacji do państwa polskiego w jego nowych ramach przestrzennych, zyskując przy tym przewrotne miano „Ziem Odzyskanych", nowe warunki polityczno-społeczno-gospodarcze okazały się dla zasadniczo poniemieckiej kulturowej spuścizny minionych czasów wyjątkowo fatalne. Na zdewastowane w wyniku działań wojennych i ogołocone przez zwycięską Armię Czerwoną tereny napłynęła ludność z Wileńszczyzny, Polesia, Wołynia i Podola z dużą domieszką elementu pochodzącego z regionów centralnej Polski. Była to ludność, która zarówno pod względem przyrodniczym, jak i kulturowym była częstokroć całkowicie niedopasowana do nowych warunków. Osadnicy ci tworzyli społeczności oderwane od korzeni, „niepewne jutra", wykazujące po części usprawiedliwioną niechęć, a nawet wrogość wobec Niemców, tym samym w stosunku do zastanego w „nowym świecie" dziedzictwa kulturowego. Sytuację tę dodatkowo zaostrzała oficjalna antyniemiecka propaganda władz PRL i zakłamywanie historii „Ziem Odzyskanych". Nowy ustrój Polski, przynosząc, podobnie jak w NRD,

upaństwowienie i uwspólnienie niemal wszelkich środków produkcji i form gospodarowania, także nie sprzyjał zachowaniu materialnego dorobku przeszłości, wykształconego w warunkach wolnorynkowego kapitalizmu (Buławski, 1945; Kosiński, 1963; Burszta, 1966; Dudra, 1999; Sadowski, 2000; Gawryszewski, 2005; Plit, 2016).

Głębsza refleksja nad losami materialnego dziedzictwa obecnego na terenach położonych przy obecnej granicy polsko-niemieckiej wymaga ich terytorialnej strukturyzacji, są to bowiem obszary pod wieloma względami niejednolite. Tworzą strefę różnicującą się wewnętrznie na wielu płaszczyznach, zarówno w aspektach fizycznogeograficznych, jak i społeczno-gospodarczych. Należy przy tym zaznaczyć, że o ile zróżnicowanie w zakresie warunków naturalnych stanowi tutaj pewną stałą, o tyle odmienności wewnętrzne w sferze społecznej i ekonomicznej oczywiście zmieniały się w czasie i były uwarunkowane czynnikami historycznymi. Stąd wydaje się, że najtrafniejsze podejście do „warsztatowej" regionalizacji polsko-niemieckiego obszaru przygranicznego dla celów określania genezy oraz inwentaryzacji materialnego dziedzictwa kulturowego wiąże się z użyciem swoistego klucza geograficzno-historycznego, tj. przyjęciem założenia, że dziedzictwo to należy badać w układzie poszczególnych, konkretnych regionów historycznych.

Historia ziem położonych nad dolną Odrą i Nysą Łużycką, a ściślej – historia ewolucyjnego kształtowania się określonych struktur terytorialnych na płaszczyznach polityczno-administracyjnej i etniczno-językowej na tym obszarze, daje pewne podstawy do wyodrębnienia kilku względnie domkniętych układów w postaci regionów historycznych (historyczno-kulturowych)[11]. Ich identyfikacja nie jest oczywiście w żadnym razie prosta. Napotykamy tutaj duże zagrożenie związane z wzajemnym nakładaniem się dawnych lub obecnych regionów politycznych (Brandenburgii, Saksonii czy Śląska) na pewne regiony o charakterze narodowościowym (Łużyce)[12]. Ponadto niejednokrotnie przychodzi nam zmierzyć się z problemem braku pełnej rozłączności dawnych jednostek tej samej kategorii, które chętnie widzielibyśmy jako jednoznacznie oddzielne elementy rozpoznawanej struktury (np. Nowa Marchia – Ziemia Lubuska). Przy tych ograniczeniach, mając na uwadze główny cel i zakres niniejszego opracowania oraz liczne ustalenia płynące z literatury historycznej i geograficzno-historycznej,

[11] Obszerny przegląd poglądów na temat znaczenia pojęcia *region historyczny* zaprezentował Kulesza (2014). Stwierdził on, że regionem historycznym jest obszar, którego cechą charakterystyczną jest pewna jednorodność dziejów w dłuższym okresie, wyróżniająca go wśród innych obszarów.

[12] Typowym przykładem ilustrującym tego typu trudności jest casus krainy historycznej Górnych Łużyc (głuż.: *Hornja Łužica*; niem.: *Oberlausitz*), którą trudno bez kontrowersji wypreparować ze zmieniających swój zasięg regionów polityczno-administracyjnych Saksonii i Śląska.

z dużą ostrożnością można wyróżnić następujące regiony, zazębiające się z określonym uprzednio współczesnym polsko-niemieckim obszarem przygranicznym: (1) Pomorze (*Pommern*), (2) Marchię Wkrzańską (*Uckermark*), (3) Marchię Środkową (*Mittelmark*), (4) Nową Marchię (*Neumark*), (5) Ziemię Lubuską (*Land Lebus – Sternberg*), (6) Łużyce (*Lausitz*) oraz (7) Śląsk (*Schlesien*). Wiele względów przemawia za tym, aby w kontekście badań nad materialnym dziedzictwem kulturowym obszarów skupionych przy obecnej granicy Polski i Niemiec wybrać z powyższej listy i w szczególny sposób zainteresować się Ziemią Lubuską. Jest to region, wokół którego narosło wiele mitów i nieporozumień poznawczych, słabo rozpoznawalny i mało znany, pomimo że w przeszłości odgrywał kluczową rolę na styku żywiołu germańskiego i słowiańskiego (ryc. 1)[13].

MATERIALNE DZIEDZICTWO KULTUROWE ZIEMI LUBUSKIEJ

Problematyka delimitacji regionu lubuskiego

Podejmując tematykę materialnej spuścizny kulturowej na Ziemi Lubuskiej, należy wyjść od zajęcia stanowiska co do ram przestrzennych tego regionu historycznego, tym bardziej że choronim Ziemia Lubuska był w ostatnich dziesięcioleciach przedmiotem wielkich nadużyć[14]. U źródeł nazwy regionu, będącego tutaj przedmiotem zainteresowania, należy upatrywać zarówno nazwy miejscowej odnoszącej się do konkretnego siedliska – nadodrzańskiego Lubusza (*Lebus*), tj. wczesnomiejskiego zespołu osadniczego, który rozwinął się w obrębie Środkowego Nadodrza we wczesnym średniowieczu, jak i etnonimu *Leubuzzi* (Lubuszanie), który pojawia się w drugiej połowie XI w. na łamach kroniki *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* (*Czyny biskupów kościoła hamburskiego*) autorstwa Adama z Bremy. Sprawa wzajemnego następstwa, czy szerzej – chronologii pojawiania się wymienionych nazw, jak również bardziej zasadnicza kwestia ich autentyczności i ewentualnego dawnego uzusu w obecnie stosowanym brzmieniu (np. *Lubusz* pisane przez „sz"), jest ciągle obarczona pytaniami, na które nie ma przekonującej odpowiedzi[15].

[13] Jedną z najważniejszych współczesnych publikacji podejmujących problematykę regionalizacji historyczno-kulturowej Polski jest praca Plit (2016), w której zaproponowano trójszczeblowy podział współczesnego obszaru Polski na regiony historyczno-kulturowe (prowincja–kraina–ziemia). W regionalizacji tej wschodnią (aktualnie „polską") część Ziemi Lubuskiej przyporządkowano prowincji I – „Ziemie pruskie i pod zaborem pruskim, Pomorze Zachodnie i Ziemia Lubuska", krainie A – „Byłe Księstwo Wołogoskie i Nowa Marchia".

[14] Pojęcie choronimu, odnoszące się do jednej z wielu kategorii nazw geograficznych, objaśnia m.in. Czerny (2011).

[15] W literaturze historycznej wielokrotnie toczono dyskusje na temat autentyczności niedającego się dostatecznie potwierdzić etnonimu Lubuszanie. Wielu czołowych mediewi-

Początki kształtowania się Ziemi Lubuskiej (łac.: *terra Lubus*) jako względnie domkniętego regionu społeczno-gospodarczego, a jednocześnie terytorialnej jednostki polityczno-administracyjnej, przypadają na czas wejścia Środkowego Nadodrza w skład państwa Mieszka I. Fakt ten miał miejsce najpóźniej w 965 r. (Kaczmarczyk, 1981). W kolejnych dziesięcioleciach ranga regionu stopniowo wzrastała, jako że cechował się on strategicznym położeniem nad Odrą, a jednocześnie w strefie styku Pomorza, Wielkopolski, Śląska, Łużyc i ówczesnej Marchii Północnej (*Nordmark*), zamieszkanej *de facto* przez dalece niezależnych Połabian (Golemski, 1995). W wieku XII, za czasów panowania Bolesława Krzywoustego, nastąpiła kulminacja tej tendencji, do czego przyczyniły się reorganizacja struktury terytorialno-administracyjnej Kościoła na ziemiach polskich i związane z tym utworzenie biskupstwa lubuskiego w 1124 r. (Wohlbruck, 1829). W XIII w. granice diecezji na ponad trzy stulecia ustaliły się na południowym zachodzie na rzece Sprewie, zaś na północnym zachodzie – w dolinie rzeki Stöbber (dawniej: *Stobberow*, pol.: *Stobrawa*). Jednocześnie na prawym, wschodnim brzegu Odry, zasięg przestrzenny diecezji wyznaczały w ogólnym zarysie rzeka Pliszka (*Pleiske*), rynna jezior łagowskich, rzeka Postomia (*Postum*) oraz południowy skraj Kotliny Gorzowskiej (*Warthebruch*). Na północy „uposażenie" biskupstwa uzupełniały obszary leżące na południowo-zachodnich obrzeżach Równiny Gorzowskiej (ryc. 2). Z zasięgiem terytorialnym diecezji lubuskiej przez dłuższy czas zasadniczo pokrywał się zasięg jurysdykcji kasztelana lubuskiego jako przedstawiciela władzy książęcej lub królewskiej (Breitenbach, 1890).

Należy zauważyć, że obszar diecezji lubuskiej tudzież tamtejszej kasztelanii między XIII a XVI w. cechował się dużą spójnością również pod względem fizycznogeograficznym, a tym samym – w aspekcie przyrodniczych podstaw życia i gospodarowania ludności. Obejmował on dwie wysoczyzny młodoglacjalne, rozciągające się na przeciwległych brzegach Odry i w dużym stopniu wyizolowane z otoczenia. Na zachodzie jest to kraina określana dzisiaj jako *Lebuser Platte,* natomiast na wschodzie – Pojezierze Łagowskie wraz z sandrową Równiną Torzymską. Obie te jednostki są oddzielone od północy rozległym obniżeniem Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej (Kotliną Gorzowską i Kotliną Freienwaldzką), zaś od południa – Pradoliną Warszawsko-Berlińską (Doliną Środkowej Odry i Berlińsko-Fürstenwaldzką Doliną Sprewy). Rzeka Odra, łącząc obie pradoliny południkowym odcinkiem przełomowym, stanowiła wprawdzie również pewną naturalną barierę przestrzenną, lecz w znacznie większym stopniu była szlakiem komunikacyjnym wiążącym Ziemię Lubuską z Pomorzem i Śląskiem (Kondracki, 2002; Lutze, 2014).

Z chwilą utraty władztwa nad Ziemią Lubuską przez Piastów śląskich (Bolesław Rogatka) w latach 1249–1250 region zaczął podlegać stopniowej erozji jako jed-

stów, w tym m.in. Strzelczyk (2002), podchodziło do niego z dużą rezerwą.

Ryc. 2. Zasięg terytorialny diecezji lubuskiej na początku XV w. na tle łącznego obszaru powiatów lubuskiego, zachodniotorzymskiego i wschodniotorzymskiego oraz miasta Frankfurtu w latach 1873–1945

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Mapa Taktyczna Polski…* (http://igrek.amzp.pl/; dostęp: 10–15.07.2019).

nolite terytorium polityczno-administracyjne (Labuda, 1973; Teichmann, 1991). W kolejnych wiekach jego nazwa w wersji niemieckojęzycznej (*Land Lebus*) zaczęła być stosowana tylko względem ziem położonych na lewym brzegu Odry, zaliczanych do Marchii Środkowej, zaś obszary na wschodzie zyskały miano ziemi torzymskiej (*Land Sternberg*) i zostały ściślej związane z Nową Marchią. Ten stan rzeczy utrzymał się zasadniczo aż po 1815 r., czyli do czasu ukonstytuowania się w Prusach prowincji brandenburskiej (*Provinz Brandenburg*), podzielonej na rejencje (*Regierungsbezirk*) – poczdamską i frankfurcką (Wąsicki, 1981; Vogel, 2006).

Po II wojnie światowej historyczna Ziemia Lubuska została rozdzielona nową, niemiecko-polską granicą na Odrze i Nysie Łużyckiej. Położona na wschodzie ziemia torzymska znalazła się więc w granicach Polski i podzieliła los tzw. Ziem Odzyskanych. Polskie władze, przejmując je stopniowo spod radzieckiego zarządu wojskowego, organizowały administrację cywilną spójną z rozwiązaniami stosowanymi w centralnej części kraju (Rymar, 2005). Ziemia torzymska weszła początkowo w skład województwa poznańskiego, wraz z południową częścią historycznej Nowej Marchii i północno-zachodnimi rubieżami Dolnego Śląska[16]. W 1950 r. w ramach pierwszej dużej powojennej reformy terytorialnej ustanowiono województwo zielonogórskie, w którego skład weszły zachodnia część województwa poznańskiego oraz północno-zachodnie powiaty województwa wrocławskiego. W aspekcie dawnych podziałów politycznych były to głównie ziemie historycznego Śląska, ale także zachodnie krańce Wielkopolski, wschodnie skrawki Łużyc, część dawnych terytoriów nowomarchijskich, położonych na północ od dolnej Warty, i wschodnia część Ziemi Lubuskiej. Wobec tej mozaiki wśród regionalnych elit eskalowała potrzeba znalezienia choronimu odpowiedniego dla całego obszaru nowego województwa, nazwy bardziej uniwersalnej w popularnej narracji. W atmosferze euforii związanej z „powrotem Ziem Zachodnich do macierzy", umiejętnie podsycanej oficjalną propagandą, zaczęto z sukcesem forsować nazwę Ziemi Lubuskiej (Sczaniecki, 1957). Było to o tyle kontrowersyjne, że obszar historycznej Ziemi Lubuskiej stanowił jedynie około 15% terytorium ówczesnego województwa zielonogórskiego. W procederze swoistego zawłaszczania nazwy Ziemia Lubuska posunięto się jeszcze dalej w czasach najnowszych, powołując w 1999 r. województwo lubuskie o zasięgu zbliżonym do granic województwa zielonogórskiego z lat 1950–1975. Akt ten był odzwierciedleniem ogólnokrajowej akcji często całkowicie nietrafnego dopasowywania nazw historycznych do nowo powoływanych regionów administracyjnych[17].

[16] Ówczesne województwo poznańskie objęło m.in. Gorzów Wielkopolski (*Landsberg an der Warthe*), Strzelce Krajeńskie (*Friedeberg*) i Drezdenko (*Driesen*) oraz Krosno Odrzańskie (*Crossen*), Gubin (*Guben*), Lubsko (*Sommerfeld*), Świebodzin (*Schwiebus*) i Zieloną Górę (*Grünberg in Schlesien*).

[17] Koronnym przykładem takiego nieporozumienia jest nazwa województwa kujawsko-pomorskiego, które oprócz historycznych Kujaw obejmuje także Ziemię Chełmińską i Do-

W opinii autora niniejszego opracowania rozpowszechnione po 1945 r. rozciąganie choronimu Ziemia Lubuska na zachodnią Wielkopolskę (rejon Międzyrzecza i Skwierzyny), a tym bardziej na północno-zachodnie rubieże historycznego Śląska tudzież Łużyc (okolice Świebodzina, Krosna Odrzańskiego, Gubina, Zielonej Góry i ziemie położone dalej na południe) jest nie do przyjęcia. Niemożliwe do zaakceptowania jest także posługiwanie się tą nazwą w oderwaniu od ziem położonych na zachód od Odry, w tym samego Lubusza. Nazwa Ziemia Lubuska może być stosowana wyłącznie w pierwotnym, dawnym znaczeniu, tj. w odniesieniu do obszaru, na którym w wieku XIII doszło do wyraźnej petryfikacji granic zarówno diecezji lubuskiej, jak i kasztelanii lubuskiej. Istnieją nawet podstawy do tego, aby z zasięgu Ziemi Lubuskiej jako regionu historycznego wyłączyć, położone na północ od Warty, południowe części Nowej Marchii, w tym Kostrzyn nad Odrą wraz z przyległościami, ku czemu autor również się skłania.

Ponieważ dawne granice diecezji czy okręgów grodowych miały dalece rozmyty charakter (nie miały ostrego przebiegu), dla celów operacyjnych, jakim w niniejszym opracowaniu jest przyjęcie ścisłego przestrzennego zakresu analizy, konieczne jest ich ujednoznacznienie (konkretyzacja). Możliwość taką daje użycie swoistego ekwiwalentu w postaci ram przestrzennych nowożytnych terytorialnych jednostek politycznych i administracyjnych, których zasięg w znacznej mierze pokrywał się z zasięgiem interesujących nas struktur średniowiecznych. Analiza dziewiętnastowiecznych podziałów terytorialno-administracyjnych Królestwa Prus i późniejszych zjednoczonych cesarskich Niemiec pozwala na stwierdzenie, że łączny zasięg terytorialny pewnych powiatów (*Kreis*) wykrystalizowanych w tamtym czasie na Środkowym Nadodrzu jest w zasadzie tożsamy z zasięgiem historycznej Ziemi Lubuskiej. Powiatami tymi są powiaty lubuski (*Kreis Lebus*), zachodniotorzymski (*Kreis Weststernberg*) i wschodniotorzymski (*Kreis Oststernberg*) oraz miasto Frankfurt (*Stadtkreis Frankfurt*) w granicach obowiązujących od 1873 r. aż po II wojnę światową[18]. Łączny obszar tych czterech jednostek o powierzchni całkowitej równej 3891 km^2 interpretuje się w dalszej części opracowania jako zasięg regionu historycznego Ziemi Lubuskiej (ryc. 2)[19]. W świetle aktualnie obowiązującej struktury terytorialno-administracyjnej kraju związkowego Brandenburgii oraz województwa lubuskiego zasięg ten obejmuje (a) po stronie niemieckiej: miasto na prawach powiatu Frankfurt nad Odrą, wschodnią część powiatu Märkisch-Oderland i północną część po-

brzyńską, Pałuki i Krajnę, a tylko w niewielkim zakresie Pomorze Gdańskie.

[18] Od początku XIX w. do 1873 r. układ ten podlegał wielu przemianom. W 1848 r. największą jednostką administracyjną na Ziemi Lubuskiej był duży powiat torzymski (*Kreis Sternberg*), który zajmując 42,01 mil^2 (2384 km^2) rozciągał się na niemal całą prawobrzeżną – wschodnią część regionu.

[19] Obliczono na podstawie danych odnoszących się do stanu w 1910 r. opublikowanych na stronie: http://www.gemeindeverzeichnis.de (dostęp: 23.02.2020).

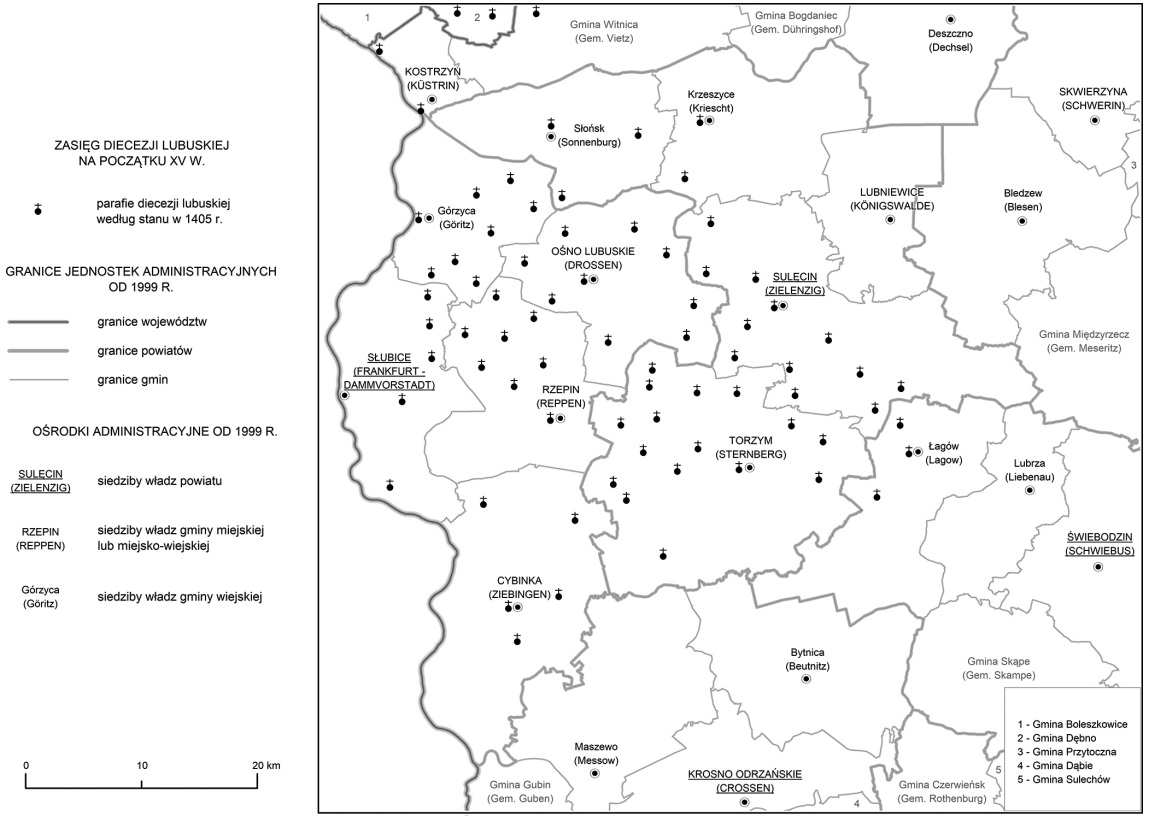

Ryc. 3. Położenie parafii diecezji lubuskiej na początku XV w. (część wschodnia) na tle współczesnej struktury terytorialno-administracyjnej Polski (od 1999 r.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych przestrzennych publikowanych przez Główny Urząd Geodezji i Kartografii (https://mapy.geoportal.gov.pl/; dostęp: 1–3.10.2019).

wiatu Oder-Spree; (b) po stronie polskiej: powiaty słubicki i sulęciński (niemal w całości) oraz północną część gminy Łagów, należącej do powiatu świebodzińskiego (ryc. 3).

Geneza dziedzictwa i główne jego elementy

Przedmiotem badań leżących u podstaw niniejszej charakterystyki było tzw. nieruchome materialne dziedzictwo kulturowe. Rzetelne podejście do tak określonego obiektu analiz w kontekście Ziemi Lubuskiej wymaga uwzględnienia ponadtysiącletniego okresu kształtowania się dorobku kulturowego na tym obszarze. Pewnym dylematem może być w tym względzie umowna data, którą należy przyjąć jako cezurę otwierającą czasowy zakres badań. Biorąc pod uwagę wiedzę płynącą z najwcześniejszych dostępnych źródeł historycznych, dotyczących sytuacji etnicznej i politycznej nad Odrą i Nysą Łużycką, oraz wyników analiz archeologicznych, należy przyjąć, że data ta powinna przypadać co najmniej na późny okres rzymski. Drugą kwestią, którą należy rozważyć, jest kwestia wewnętrznej periodyzacji czasowego zakresu badań, tj. przyjęcia pewnych składających się nań okresów, różniących się pod względem cywilizacyjnych, etnicznych i politycznych warunków kształtowania się dziedzictwa. W niniejszym opracowaniu przyjmuje się trzy główne okresy wyznaczające genezę, a jednocześnie etapy nawarstwiania się materialnego dziedzictwa kulturowego Ziemi Lubuskiej, tj. (1) okres „germańsko-słowiański", przypadający na czas od początku naszej ery do połowy XIII w.; (2) okres „brandenbursko-pruski", datowany na czas od połowy XIII w. do II wojny światowej oraz (3) nowożytny okres „niemiecko-polski", który rozpoczął się w 1945 r. Periodyzacja ta odzwierciedla oczywiście tylko jeden z wielu możliwych punktów widzenia tego problemu.

Okres „germańsko-słowiański" obejmuje kolejno: (a) czas dominacji plemion germańskich (Semnonowie, Burgundowie, Wandalowie-Silingowie) nad Odrą i Nysą Łużycką (do ok. 450 r.); (b) czas przejściowy, związany ze stopniowym odpływem ludności germańskiej na obszar Europy Południowej i Zachodniej oraz nasilającą się imigracją Słowian (od ok. 450 r. do ok. 550 r.); (c) czas dominacji względnie niezależnych grup słowiańskich, tj. – połabskich (wieleckich), a być może też serbskich i polańskich (od ok. 550 r. do lat 60. X w.) oraz (d) czas przynależności Ziemi Lubuskiej do państw piastowskich (od lat 60. X w. do 1250 r.). Dziedzictwo kulturowe z okresu „germańsko-słowiańskiego" jawi się jako dorobek wielkiej wartości, jednakowoż ilościowo i strukturalnie skromny. Dostarczają go stanowiska archeologiczne obejmujące grodziska, dawne osady i cmentarzyska[20]. Najcenniejsze z nich związane są z samym Lubuszem – politycznym,

[20] Wśród grodzisk epoki średniowiecza wymienić należy założenia w Kliestow, Platkow, Reitwein i Waldsieversdorf (na terytorium Niemiec) oraz w Boczowie, Garbiczu, Gliśnie,

społecznym i gospodarczym centrum regionu do połowy XIII w. Lubusz, jako wybitny wczesnośredniowieczny, w zasadzie wieloelementowy zespół osadniczy, rozwinął się w bardzo korzystnych warunkach topograficznych na lewym brzegu Odry. Lokalizację ośrodka zdeterminowała możliwość względnie dogodnej przeprawy przez rzekę (obecność brodu) oraz znaczne przybliżenie skraju wysoczyzny do koryta rzecznego. W miejscu tym procesy geomorfologiczne wytworzyły charakterystyczne podłużne, trójstopniowe wzgórze (swoisty „odprysk" wysoczyzny) o południkowej orientacji, długości 550 m, stromych stokach i wysokości względnej sięgającej 35 m. Nadodrzańskie wzgórze w Lubuszu było zasiedlane już w okresie kultury łużyckiej, jednak szczyt swojej świetności osada osiągnęła w XII w., wypełniając całą wąską i wydłużoną wierzchowinę wzgórza (*Lebus. Sanierung*, *Geschichte*, *Landschaft*, 2001). W jej obrębie, ze względu na pewne naturalne cechy strukturalne wzniesienia, wyodrębniły się trzy autonomiczne elementy przestrzenno-funkcjonalne, a mianowicie: (a) Wieżyca (*Turmberg*, łac.: *Castrum Superius*), (b) Góra Zamkowa (*Schloßberg*, łac.: *Castrum Medium*) oraz (c) Plecna (*Pletschenberg*). W okresie funkcjonowania zespołu osadniczego w Lubuszu w XII i XIII w., a nawet później, elementy te wyznaczały podział pomiędzy domeną władzy świeckiej (zamek książęcy), władzy kościelnej (kościół katedralny, siedziba biskupa) i *profanum* w postaci podgrodzia (Rozenkranz, 1953).

Drugi okres, „brandenbursko-pruski", należy postrzegać jako okres, w którym wykształciła się najważniejsza i najobszerniejsza część materialnego dziedzictwa kulturowego Ziemi Lubuskiej. Podobnie jak okres poprzedni, był on pod wieloma względami niejednolity. W jego ramach można m.in. wyróżnić: (a) fazę niemieckiej średniowiecznej kolonizacji wschodniej (*Ostkolonisation*), przypadającą na XIII i XIV w.; (b) fazę rozwoju wielkiej własności ziemskiej (XV w.); (c) fazę rozkwitu reformacji (XVI w.); (d) fazę wielkich religijnych konfliktów zbrojnych (XVII w.); (e) fazę rozwoju Królestwa Prus, w tym kolonizacji fryderycjańskiej (XVIII w. i pierwsza połowa XIX w.) oraz (f) fazę terytorialno-politycznej konsolidacji Niemiec, intensywnej industrializacji połączonej z rozwojem kolei oraz militaryzacji (lata 70. XIX w. – I wojna światowa). Swoistą kontynuację fazy ostatniej był tzw. okres międzywojenny, którego wypadki, zwieńczone II wojną światową, przyniosły w konsekwencji kres wielowiekowej dominacji niemieckiej kultury materialnej i duchowej nad Odrą i Nysą Łużycką. Jako najważniejsze składowe materialnego dziedzictwa kulturowego okresu „brandenbursko-pruskiego" na Ziemi Lubuskiej wykształciły się: (a) regularne, „planowe" układy przestrzenne miast i wsi; (b) zamki, pałace i dwory; (c) zabudowa mieszkaniowa i gospodar-

Łagowie, Owczarach i Tarnawie Rzepińskiej (w granicach Polski). Osady otwarte z tego samego okresu zidentyfikowano m.in. w Bieganowie, Cybince oraz Sulęcinie.

cza; (d) kościoły katolickie i ewangelickie oraz synagogi; (e) cmentarze; (f) architektura przemysłowa i infrastruktura transportowa; (g) architektura militarna.

Czołowymi układami urbanistycznymi powstałymi w epoce średniowiecza „na prawie niemieckim" były po zachodniej stronie Odry struktury miejskie Frankfurtu (38,7 ha), Fürstenwalde (16,9 ha) i Müncheberg (16,8 ha), a także Buckow, Lubusza (tzw. Dolne Miasto), Müllrose i Seelow. We wschodniej części Ziemi Lubuskiej najlepszymi przykładami tego rodzaju założeń były: Rzepin (17 ha), Sulęcin (13,3 ha), Ośno Lubuskie (12 ha) oraz Lubniewice (11 ha). Trzynasto- i czternastowieczna kolonizacja wschodnia, oprócz stosunkowo nielicznych lokacji miejskich, dała początek bardzo wielu wiejskim założeniom przestrzennym, reprezentującym przede wszystkim typ morfogenetyczny owalnicy (*Angerdorf*). Siedliska te zakładano lub relokowano głównie na obszarach wysoczyznowych o relatywnie największej przydatności rolniczej, a więc w rejonie występowania gleb brunatnych, płowych i rdzawych. Łącznie na całym obszarze objętym analizą powstało ponad 100 tego typu siedlisk. Znacznie późniejsza, bo przypadająca głównie na drugą połowę XVIII w., kolonizacja fryderycjańska (*Friderizianische Kolonisation*), dała początek innym, bardziej unikalnym układom siedlisk i rozłogów wiejskich (ryc. 4). Były one zakładane w toku zagospodarowywania i zasiedlania niedostępnych dotąd obszarów zalewowych nad środkową Odrą i dolną Wartą. Są to tereny w obniżeniu Kotliny Freienwaldzkiej (*Oderbruch*), Kotliny Gorzowskiej (*Warthebruch*) oraz Lubuskiego Przełomu Odry, tj. rejony zalegania potencjalnie bardzo żyznych fluwisoli rzecznych (mady) oraz gleb torfowych i murszowych. W tym przypadku specyfika warunków hydrologicznych legła u podstaw rozwoju charakterystycznych form reprezentujących różne odmiany, tzw. wsi rzędówki, w tym m.in. rzędówki bagiennej (*Marschhufendorf*), a także ulicówki (*Straßendorf*) oraz siedlisk rozproszonych (*Streusiedlung*)[21].

Już w wiekach średnich, ale także w kolejnych stuleciach epoki nowożytnej, na Ziemi Lubuskiej powstały liczne obiekty reprezentujące zabudowę rezydencjalną, nierzadko o charakterze obronnym i z odpowiednim wyposażeniem w postaci zaplecza gospodarczego. Najbardziej interesujące założenia tej kategorii pojawiły się w związku z obecnością w regionie zakonów templariuszy (lata 30. XIII w. – 1312 r.) oraz joannitów (od 1312 r.). Zgromadzenie templariuszy rozwinęło strukturę terytorialną opierającą się na trzech komandoriach – w Chwarszczanach

[21] Akcja kolonizacyjna Fryderyka II Wielkiego (*Friedrich II von Hohenzollern*) nad środkową Odrą i dolną Wartą była pod wieloma względami kontynuacją wcześniejszej nadrzecznej kolonizacji holenderskiej. Wiązała się z zakrojonymi na szeroką skalę pracami hydrotechnicznymi, w tym regulacją rzek i mniejszych cieków, budową grobli, przekopów, rowów melioracyjnych itp. W latach 1735–1762 objęła ona Kotlinę Freienwaldzką, natomiast między 1763 a 1787 r. – Kotlinę Gorzowską. Najstarszą wsią założoną w ramach osadnictwa fryderycjańskiego jest osada Neulietzegöricke, lokowana w 1753 r. w Kotlinie Freienwaldzkiej. Obszerną charakterystykę tych procesów przedstawili m.in. Mantau (1936) oraz von Knobelsdorff-Brenkenhoff (1984).

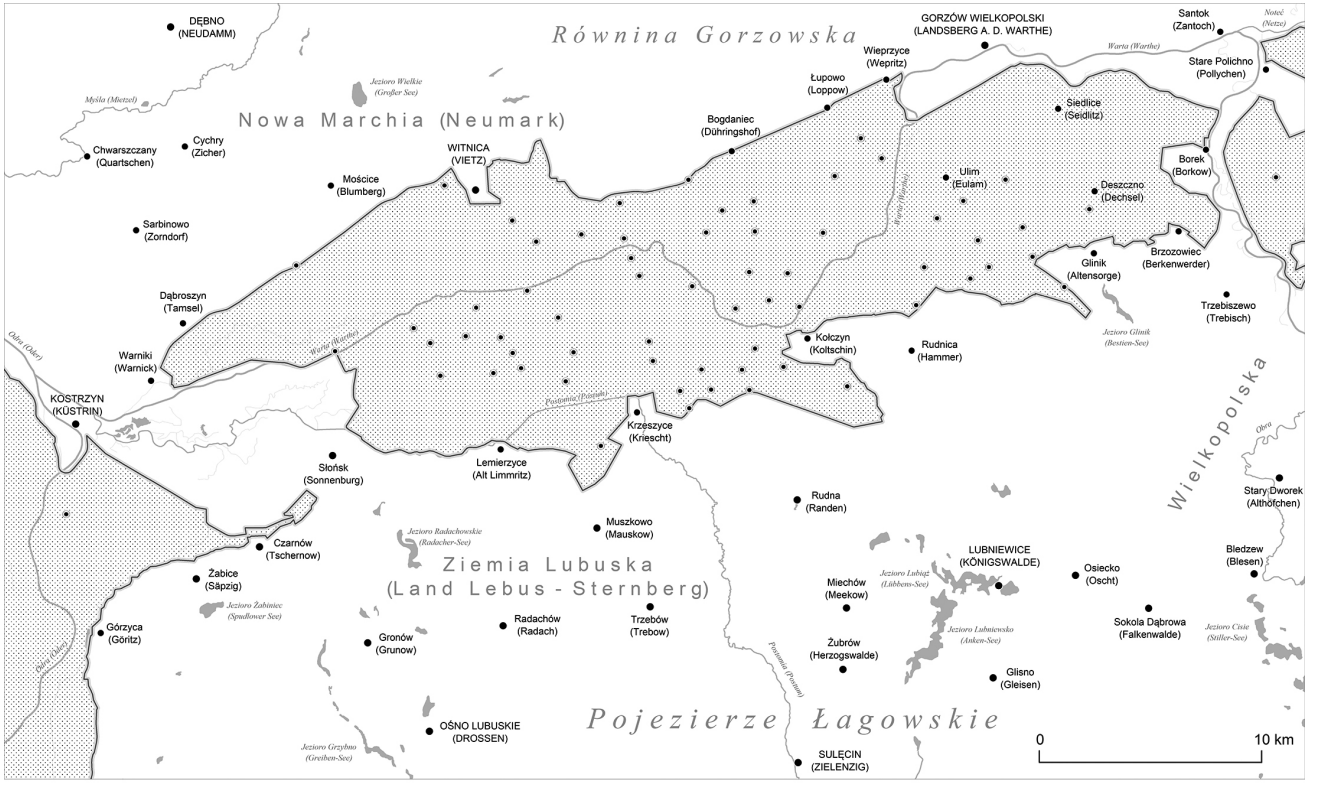

Ryc. 4. Zasięg kolonizacji fryderycjańskiej w Kotlinie Gorzowskiej w XVIII w.
Źródło: opracowanie własne na podstawie *Mapa Taktyczna Polski…* (http://igrek.amzp.pl/, dostęp: 10–15.07.2019).

(*Quartschen*), Lietzen (pol.: *Leśnica*) oraz prawdopodobnie w Łagowie (*Lagow*). Układ ten został podtrzymany i rozwinięty przez joannitów po przejęciu większości dóbr templariuszy, a zwłaszcza po utworzeniu baliwatu brandenburskiego w 1382 r. (Dellingshausen, 2011; Wasilkiewicz, 2016). Joannici utworzyli czwartą komandorię w Gorgast oraz znacząco rozszerzyli tzw. dobra kameralne w rejonie Słońska (*Sonnenburg*) i Rąpic (*Rampitz*). Na Ziemi Lubuskiej do czasów współczesnych zachowało się wiele obiektów świadczących o obecności obu zakonów na Środkowym Nadodrzu (Łagów, Słońsk). Poza nimi, głównie w epoce nowożytnej po wojnie trzydziestoletniej, w regionie rozwinęła się zabudowa rezydencjalna i gospodarcza związana ze świecką wielką własnością ziemską w postaci pałaców i dworów (*Schloß*) oraz folwarków (*Gutshof, Vorwerk*).

„Brandenbursko-pruski" okres kształtowania się materialnego dziedzictwa Ziemi Lubuskiej wytworzył również niedoceniane, acz ważne i wartościowe dziedzictwo w postaci indywidualnej najczęściej zabudowy mieszkaniowej i gospodarczej. Ten z pozoru drugoplanowy, lecz ogromny dorobek, tworzony przez wiele pokoleń wielkim wysiłkiem średnich i niższych warstw społecznych, stanowił i nadal stanowi jeden z najważniejszych składników krajobrazu kulturowego regionu. Jego rola jest trudna do przecenienia. Zarówno miejskie kamienice, jak i wiejskie domostwa wraz z budynkami gospodarczymi, w szczególności zaś te powstałe w drugiej połowie XIX w. i pierwszej połowie XX w., często do dzisiaj zachowują swoją ważną, pierwotną funkcję społeczną – miejsca schronienia i zamieszkania ludności. Ich architektoniczna estetyka i solidność wykonania nierzadko dalece przewyższają współczesne budownictwo tego typu.

Jedną z najważniejszych składowych materialnego dziedzictwa rozwijającego się między XIII a XX w. na Ziemi Lubuskiej jest budownictwo sakralne. To najstarsze, powstałe przed XVI w., stanowiło fundament funkcjonowania diecezji lubuskiej. Ze źródeł przywołanych w poprzednim podrozdziale wynika, że na początku XV w. istniało w regionie 149 kościołów, w tym nieco więcej (78) po zachodniej stronie Odry[22]. Większość świątyń miała skromny wymiar, jednak niektóre przybytki w bogatych parafiach miejskich, zwłaszcza we Frankfurcie (*St.-Marien-Kirche*), osiągnęły imponującą formę. W dobie reformacji na Ziemi Lubuskiej rozwinęła się sieć kościołów luterańskich. Na potrzeby niektórych zborów ewangelickich adaptowano istniejące kościoły katolickie, lecz wiele obiektów postawiono „na surowym korzeniu", często w systemie ryglowym (*Fachwerk*). Warto zauważyć, że dużą ich część wzniesiono na obszarach w średniowieczu niezasiedlonych (m.in. w Kotlinie Freienwaldzkiej i Kotlinie Gorzowskiej w związku z kolonizacją fryderycjańską)[23]. Integralną częścią dziedzictwa zarówno katolic-

[22] Bez dekanatu kostrzyńskiego obejmującego parafie leżące w pierwotnych granicach Nowej Marchii (na północ od Warty).

[23] Przykładami tych lokalizacji są kościoły w Głuchowie (*Woxfelde*), Krasnołęgu (*Bealieu*), Łukominie (*Beatenwalde*), Przemysławiu (*Louisa*) i Studzionce (*Albrechtsbruch*).

kich, jak i ewangelickich parafii były cmentarze. Te starsze tworzyły bezpośrednie otoczenie kościoła (*Kirchhof*), późniejsze zaś były lokowane na obrzeżach miejscowości jako niewielkie ogrodzone i zadrzewione miejsca pochówku miejscowej ludności.

Bardzo istotny wkład w kształtowanie materialnego dziedzictwa kulturowego Ziemi Lubuskiej w okresie „brandenbursko-pruskim" miała także społeczność żydowska. Obecność Żydów w regionie jest poświadczona już w wiekach średnich. Od tego czasu koleje losu tego narodu były uwarunkowane często niechętnym czy wręcz wrogim stosunkiem władz i chrześcijańskiej większości (zarówno katolickiej, jak i ewangelickiej). Historiografia akcentuje wypędzenia i pogromy (lata 1446, 1510 oraz 1573), do których dochodziło, gdy nastroje ksenofobii brały górę nad pragmatyzmem i merkantylizmem (Kirmiel, 2011). Druga połowa XVII w. otwierała okres względnej stabilizacji bytu i demograficznego rozwoju Żydów w Brandenburgii, jednak nigdy już społeczność ta nie osiągnęła takiej liczebności jak np. w Wielkopolsce. W latach 50. XIX w. w powiatach Ziemi Lubuskiej odsetek ludności żydowskiej kształtował się następująco: w powiecie lubuskim – 0,6% (440 osób), w powiecie torzymskim – 1,1% (867 osób), we Frankfurcie – 2,6% (834 osoby). W dobie industrializacji liczba Żydów na Ziemi Lubuskiej, podobnie jak i w innych słabiej zurbanizowanych częściach Prus, stopniowo malała. Działo się to przede wszystkim za sprawą postępujących procesów kulturowej asymilacji, która popychała tę nację do emigracji na zachód, do dużych uprzemysławiających się ośrodków miejskich. Kres obecności Żydów na Ziemi Lubuskiej, podobnie jak w wielu innych regionach Europy, przyniósł czas reżimu hitlerowskiego i II wojna światowa. Głównymi elementami materialnego dziedzictwa kulturowego Żydów lubuskich były synagogi i domy modlitwy (jid.: *szul*), łaźnie (jid.: *mikwe*) oraz cmentarze (kirkuty, jid.: *bejs-hakwores*), zakładane najczęściej na wzgórzach w znacznym oddaleniu od miejscowości. Cennymi elementami cmentarzy były nagrobki (jid.: *macejwe*) opisywane zarówno po hebrajsku, jak i niemiecku, które bardzo często same w sobie były dziełami sztuki z bogatą symboliką.

W „brandenbursko-pruskim" okresie kształtowania się nieruchomego dziedzictwa kulturowego na Ziemi Lubuskiej powstały liczne obiekty przemysłowe, infrastruktura transportowa i *architectura militaris*. Obiekty wczesnoprzemysłowe (manufaktury) poświadczone są już w XVIII w., głównie we Frankfurcie i wschodniej części regionu (m.in. drukarnie, zakłady tekstylne, farbiarnie). Jednak na szerszą skalę przemysł pojawił się w drugiej połowie XIX w. i był reprezentowany przede wszystkim przez niewielkie obiekty związane z przetwórstwem rolnym i leśnym (gorzelnie, browary, mleczarnie, młyny). Większe zakłady rozwinęły się głównie we Frankfurcie (przetwórstwo metalu) i Fürstenwalde (odlewnia, produkcja urządzeń pomiarowych). Rozwój działalności przemysłowej na Ziemi Lubuskiej nie byłby możliwy bez rozwoju infrastruktury transportowej, a zwłaszcza kolei. Pierwsza linia kolejowa na Ziemi Lubuskiej pojawiła się

w 1842 r., łącząc Frankfurt i Fürstenwalde z Berlinem. Kolejnymi odcinkami były linie z Frankfurtu w kierunku Łużyc (Gubin) i Dolnego Śląska (1846 r.) oraz do Kostrzyna (1857 r.), biegnące lewym brzegiem Odry. Drogi kolejowe rozbudowywano sukcesywnie aż do I wojny światowej, znacznie zwiększając dostępność transportową wielu miast i wsi. W 1870 r. sieć kolejowa objęła Rzepin i Torzym, w 1875 r. – Górzycę, w 1876 r. – Müllrose, w 1877 r. – Seelow, w 1890 r. – Ośno i Sulęcin. W tym kontekście szczególną uwagę należy zwrócić na linie wąskotorowe, które odgrywały ważną rolę na peryferyjnych obszarach wiejskich (Heinrich, 2011)[24]. W związku z rozwojem sieci kolejowej region lubuski zyskał bogate i interesujące dziedzictwo w postaci dworców, mostów i wiaduktów. Jeden z najznakomitszych wiaduktów (25 m wysokości) powstał w Łagowie w 1909 r., w związku z budową linii kolejowej z Toporowa do Międzyrzecza.

Od połowy XII w. do połowy XX w. na Ziemi Lubuskiej pojawiły się liczne obiekty architektury militarnej, zarówno obronnej, jak i kwaterunkowej. Najstarsze założenia tego typu powstały w wiekach średnich w formie systemów murów obronnych opasujących miasta (m.in. we Frankfurcie, Müncheberg, Ośnie, Sulęcinie i Łagowie). Najważniejsze przykłady nowożytnej *architectura militaris* wykształciły się natomiast w efekcie stopniowego rozwoju twierdzy kostrzyńskiej, a ściślej rozbudowy systemu tzw. fortów artyleryjskich na przedpolach Kostrzyna. Na przyjętym w pracy obszarze badań znajdują się trzy z czterech fortów tego typu, tj. w Gorgast, Żabicach (*Säpzig*) i Czarnowie (*Tschernow*), wybudowane w latach 1883–1890[25].

Ostatni z wyróżnionych okresów, określających genezę materialnego dziedzictwa kulturowego Ziemi Lubuskiej, nazwano wyżej nowożytnym okresem „niemiecko-polskim", ponieważ obejmuje on czas, w którym dolny i środkowy odcinek Odry wraz z Nysą Łużycką, pierwszy raz w epoce nowożytnej i po raz pierwszy od wczesnej epoki piastowskiej, znów wyznacza oś polsko-niemieckiego obszaru przygranicznego. W aspekcie szeroko rozumianych uwarunkowań kształtowania dziedzictwa okres ten w pierwszej swojej fazie (1945–1989) stanowił całkowitą antytezę okresów wcześniejszych. Nowa, uporczywie wcielana w życie ideologia funkcjonowania państwa, społeczeństwa i gospodarki, określająca „ludową demokrację" w Niemieckiej Republice Demokratycznej i Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, w połączeniu (po stronie polskiej) z negatywnym stosunkiem do wszystkiego, co niemieckie, zwiastowała zmierzch najważniejszych elementów zastanego kulturowego dorobku Ziemi Lubuskiej. Jego kosztem rozwijano nowe, dalece zunifikowane i zestandaryzowane elementy morfologiczne o wątpliwej formie i jakości, w tym m.in. zabudowę mieszkaniową z wielkiej płyty w miastach oraz wielkoprzestrzenne gospodarstwa państwowych gospodarstw rolnych

[24] M.in. linia Kunowice–Cybinka, Kostrzyn–Słońsk–Rudnica.
[25] Czwarty z fortów znajduje się na północ od Kostrzyna pod Sarbinowem (*Zorndorf*).

na wsiach (Państwowe Gospodarstwa Rolne w Polsce oraz *Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaften* w Niemczech Wschodnich). Procesy społeczno-gospodarcze zachodzące w PRL i NRD w latach 1949–1989, obok wydarzeń II wojny światowej, stanowią główny wątek narracji objaśniającej obecny stan materialnego nieruchomego dziedzictwa kulturowego na Ziemi Lubuskiej. Faza druga okresu „niemiecko-polskiego", zapoczątkowana upadkiem bloku wschodniego i uruchomieniem procesów transformacyjnych w Niemczech i w Polsce, przyniosła pewną pozytywną zmianę zarówno w zakresie filozofii kształtowania przestrzeni, jej zagospodarowania i eksploatacji, jak i pod względem stosunku do dziedzictwa poniemieckiego.

Stan dziedzictwa oraz problemy jego ochrony i zagospodarowania

Dziedzictwo kulturowe kolejnych pokoleń, zarówno materialne, jak i duchowe, podlega procesowi przemijania. Przemijanie dorobku materialnego jest w dużej mierze procesem naturalnym i sprowadza się do sukcesji nowych form, które zastępują stare. Czynnikiem wymuszającym te zmiany jest postęp cywilizacyjny, w tym przede wszystkim technologiczny. Jednak niezależnie od czynnika czasu i związanego z nim postępu przemijanie spuścizny minionych wieków nierzadko ma gwałtowny przebieg i wynika z katastrofalnych zdarzeń. Są to zarówno katastrofy naturalne, jak i wywołane przez czynnik ludzki wielkie, niszczycielskie konflikty zbrojne. O ile katastrofy przyrodnicze mają najczęściej skutki o zasięgu lokalnym, o tyle wojny często pustoszą w krótkim czasie całe regiony, nawet państwa, a co gorsza – mogą wywołać nieodwracalne zmiany ludnościowe pod względem ilościowym i strukturalnym, a to pociąga za sobą kolejne negatywne następstwa dla dziedzictwa (Plit, 2016).

Większość wskazanych powyżej procesów i zależności kształtowała przez wieki kulturowy dorobek regionalnej społeczności na Ziemi Lubuskiej. Region ten przechodził kolejno wszystkie charakterystyczne dla Europy Środkowo-Wschodniej przemiany i przełomy, od wędrówek ludów późnej starożytności, wczesnośredniowiecznej słowiańskiej cywilizacji przedmiejskiej i niemieckiej „kolonizacji wschodniej", po XIX-wieczną industrializację, erę realnego socjalizmu i współczesną transformację postsocjalistyczną, połączoną z procesami integracji europejskiej i globalizacji. Ziemia Lubuska kilkakrotnie doświadczyła tragicznych w skutkach konfliktów zbrojnych, przede wszystkim zaś wojny trzydziestoletniej (1618–1648) oraz II wojny światowej. Ten drugi konflikt i jego bezpośrednie skutki, jak omówiono to już w rozdziale trzecim, należy postrzegać jako główną determinantę obecnego stanu materialnej spuścizny kulturowej w regionie.

Niemal wszystkie składniki materialnego dziedzictwa kulturowego Ziemi Lubuskiej, wytworzone do lat 30. XX w., są w znacznym stopniu zniszczone lub

zdewastowane. Problem ten dotyczy głównie wschodniej części regionu, która znajduje się w granicach państwa polskiego. Bezcenne regularne układy przestrzenne miast, ukształtowane w okresie trzynastowiecznej i czternastowiecznej kolonizacji wschodniej, są ledwie czytelne, ponieważ w okresie „demokracji ludowej" nie zdecydowano się na właściwą rekonstrukcję zrujnowanych lub zdekapitalizowanych kwartałów. Co gorsza, nie było to spowodowane wyłącznie brakiem środków na odbudowę, lecz raczej brakiem politycznej woli decydentów. W historycznych centrach większych miast, w miejsce osiemnasto- i dziewiętnastowiecznych kamienic, pojawiły się osiedla domów wielorodzinnych z wielkiej płyty (Frankfurt, Sulęcin). W mniejszych ośrodkach, w obrębie tzw. starówek, do dziś „straszą" puste kwartały (Rzepin, Ośno Lubuskie). Poza miastami siedliska wiejskie w postaci regularnych owalnic zostały również w znacznym stopniu morfologicznie okaleczone m.in. poprzez wytyczenie dróg przelotowych bez respektu dla dawnego planu bądź rozbudowę zabudowy gospodarczej służącej uspołecznionej gospodarce rolnej w bliskim sąsiedztwie nawsia. Fryderycjańskie rzędówki w Kotlinie Gorzowskiej zostały po 1945 r. w wielu wypadkach porzucone (Sumatra, Schleestädt, Ulrika, Altona), a nazwy tych, które przetrwały – często unikalne toponimy „kolonialne" – zostały poddane „polonizacji" (Utracki, 2013)[26]. Zamki, pałace i dwory Ziemi Lubuskiej są w większości przypadków całkowicie zrujnowane, w tym najcenniejsze obiekty wielkokubaturowe, takie jak np. zamek joannitów w Słońsku (Bielinis-Kopeć, 2011). Historyczna zabudowa mieszkaniowa i gospodarcza, wyjąwszy nieliczne chlubne przypadki, jest w znacznym stopniu zdekapitalizowana. Stanowiąc najczęściej własność komunalną, podlega raczej wyburzeniom, niż remontom. Kościoły, zarówno katolickie, jak i protestanckie, były po II wojnie światowej traktowane odmiennie na terenie NRD i PRL. W Niemczech Wschodnich, w związku z obowiązującą totalną sekularyzacją, aż po lata 90. XX w. większość obiektów trwała w podstawowym ledwie stopniu zabezpieczona przed zawaleniem, w tym największe i najcenniejsze obiekty (Kościół Mariacki we Frankfurcie). Na terenie Polski powszechna i żywa religijność ludności oraz mniej restrykcyjny stosunek państwa do Kościoła umożliwiały utrzymanie świątyń we względnie dobrym stanie. Jednak przymusowy odpływ dotychczasowych mieszkańców, przeważnie ewangelickich Niemców, spowodował zupełny zanik protestantyzmu. Liczne ewangelickie dotąd kościoły, o ile nie zostały opuszczone, stały się kościołami katolickimi. Stan tych obiektów, szczególnie na obszarach wiejskich, jest bardzo zły. Najgorszy los dotknął materialnego dziedzictwa pożydowskiego w postaci synagog, domów modlitwy i cmentarzy. Już w latach 30. XX w. zostało ono w pewnym stopniu uszczuplone, jednak holocaust, a później planowe działania władz, zwłaszcza w Polsce, przy-

[26] Konwersja ta polegała np. na zamianie nazwy Jamaika na Jamno, Hampshire na Budzigniew, Pennsylvanien na Polne, Saragtoga na Zaszczytowo, Maryland na Marianki, Woxholländer na Oksza itp.

czyniły się do jego niemal całkowitego unicestwienia (Kirmiel, 2011). Działania i zaniedbania okresu powojennego nie oszczędziły również dawnej cennej architektury przemysłowej i infrastruktury transportowej. Szczególnie doświadczona została infrastruktura kolejowa, która w latach 1945–1949 na obszarze Radzieckiej Strefy Okupacyjnej była rozmontowywana i wywożona w ramach reparacji wojennych (m.in. linie Frankfurt–Kostrzyn oraz Dolgelin–Golzow–Friedrichsaue). Na terenie Polski paradoksalnie najcięższe czasy dla kolei nastały wraz z transformacją systemową i związanymi z nią przemianami strukturalnymi (własnościowymi). Wiele linii rozebrano (np. Kostrzyn–Słońsk–Rudnica po 2008 r.), inne zostały wyłączone z eksploatacji i stopniowo niszczeją. Wiele dworców i przystanków kolejowych, zwłaszcza na wsiach, znajduje się w katastrofalnym stanie (np. Rudnica). Niepowtarzalne dziedzictwo w postaci architektury militarnej zachowało się w różnym stopniu, w zależności od lokalizacji. Na obszarze Niemiec, po 1990 r., najważniejsze obiekty zrewitalizowano i udostępniono (fort w Gorgast). W Polsce dopiero ostatnie lata przyniosły pewne konkretne realizacje związane z zabezpieczeniem i zagospodarowaniem architektury obronnej (fort Żabice). Inne obiekty jednak nadal pozostawione są na pastwę przyrody (fort Czarnów).

Materialne dziedzictwo kulturowe Ziemi Lubuskiej podlega w znacznym stopniu formalnej ochronie konserwatorskiej jako zabytki. Według danych Narodowego Instytutu Dziedzictwa na przyjętym w niniejszym opracowaniu obszarze analizy (w jego części na wschód od Odry) znajduje się 245 zabytków nieruchomych, w tym 53 zabytki archeologiczne. Reprezentują one wszystkie istotne kategorie i okresy historyczne[27]. Daje to wartość wskaźnika gęstości występowania dóbr chronionych na poziomie 11 obiektów na 100 km^2. Pojawia się jednak pytanie, czy na liście zabytków znalazły się wszystkie najcenniejsze i szczególnie unikalne zabytki przeszłości. Z badań terenowych autora wynika, że niestety tak nie jest[28]. Drugą kwestią jest kwestia skuteczności ochrony prawnej zabytków w Polsce, która jest raczej ochroną bierną. Na te uwarunkowania nakładają się jeszcze inne – finansowe, prawno-własnościowe, a nade wszystko świadomościowe, tj. niesprzyjający poniemieckiemu dziedzictwu kulturowemu stan świadomości regionalnej mieszkańców Ziemi Lubuskiej. Na społeczność tę składają się już trzy pełne pokolenia wyrosłe z grup osiedleńców z pierwszej dekady powojennej (Szczegóła, 1998; Osękowski, 2000). Niestety dziedzictwo kulturowe regionu nie

[27] https://mapy.zabytek.gov.pl (dostęp: 25.02.2021).

[28] Najbardziej jaskrawym tego przykładem jest cmentarz żydowski w Trzemesznie Lubuskim, który jako jeden z nielicznych, częściowo zachowanych obiektów tego typu w regionie nie podlega ochronie prawnej. Podobny jest status pozostałych kirkutów, w znacznym stopniu skrajnie zdewastowanych (Ośno Lubuskie, Torzym, Rzepin). W tej kategorii dziedzictwa ochronie podlega tylko cmentarz w Słubicach (Frankfurt-Dammvorstadt), który wprawdzie wyróżnia się bardzo dawną metryką, lecz ma formę zmodernizowaną i symboliczną.

jest ich własnym dziedzictwem. W tych warunkach trudno o społeczną atmosferę troski o dorobek przeszłości. Jaskrawym przykładem aktualnych tendencji w tym zakresie jest *casus* Sulęcina, gdzie w 2002 r. w bezpośrednim sąsiedztwie cmentarza żydowskiego na powierzchni około 6 ha rozpoczęła swoją działalność fabryka podzespołów elektrycznych. Tego rodzaju decyzje lokalizacyjne dziwią i szokują. Wszak wiadomo, że nawet nieformalne, bardziej świadome działania lokalnych liderów są w stanie ochronić wartościową spuściznę przed zapomnieniem i zniszczeniem. Na upowszechnienie się tego rodzaju postaw trzeba jednak najwyraźniej jeszcze poczekać.

REKAPITULACJA

Badania nieruchomego materialnego dziedzictwa kulturowego polsko-niemieckiego obszaru przygranicznego, skoncentrowane na przypadku historycznego regionu Ziemi Lubuskiej, doprowadziły do pewnych wniosków dotyczących genezy i stanu tego dziedzictwa, a także dalszych jego perspektyw. Kulturowy dorobek ziem położonych nad dolną i środkową Odrą oraz Nysą Łużycką jest dorobkiem bogatym zarówno pod względem ilościowym, jak i strukturalnym. Kształtowany przez ponad tysiąc lat reprezentuje wiele etapów cywilizacyjnego rozwoju człowieka w Europie Środkowo-Wschodniej. Największa część istniejącego dziedzictwa jest genetycznie związana z okresem dominacji niemieckiej kultury materialnej i duchowej (XIII–XX w.). Światowy konflikt zbrojny w latach 40. XX w. w znacznym stopniu spuściznę tę zniweczył, zaś następująca po nim radykalna zmiana sytuacji geopolitycznej i etnicznej na badanym obszarze przyniosła czas głębokiego kryzysu dla tego, co ocalało. Analiza stanu najważniejszych elementów materialnego dorobku kulturowego polsko-niemieckiego przygranicza ponad 75 lat po zakończeniu II wojny światowej wykazała, że stan ten jest zróżnicowany w układzie Niemcy–Polska. Na terenie Polski jest on bardzo zły i zasadniczo się nie poprawia. Sytuacja ta jest uwarunkowana wieloma czynnikami, od finansowych i prawno-majątkowych, poprzez instytucjonalne, po świadomościowe. Te ostatnie wydają się najważniejszą barierą zamykającą lepsze perspektywy dla dziedzictwa minionych wieków w regionie. Stąd przede wszystkim programowe pogłębianie świadomości regionalnej ludności, ukierunkowane na pełne jej zakorzenienie się w regionie, z przyjęciem całej jego przeszłości, należy postrzegać jako warunek lepszej przyszłości dla całego dziedzictwa kulturowego polsko-niemieckiego obszaru przygranicznego.

LITERATURA

Ashworth G., Graham B., Tunbridge J. (2000). *A Geography of Heritage. Power, Culture and Economy*. London: Hodder Education Group.

Ashworth G., Graham B., Tunbridge J. (2007). *Pluralising Pasts: Heritage, Identity and Place in Multicultural Societies*. London: Pluto Press.

Ashworth G., Tunbridge J. (1996). *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. London: Belhaven Press.

Bielinis-Kopeć B. (2011). Zamki, dwory i pałace województwa lubuskiego – problematyka ochrony konserwatorskiej. *Zeszyty Naukowe Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Gorzowie Wielkopolskim*, 9: 9–24.

Breitenbach O. (1890). *Das Land Lebus unter den Piasten*. Fürstenwalde/Spree.

Burszta J. (1966). Kategorie społeczno-kulturowe ludności Ziem Zachodnich. *Przegląd Zachodni*, 1: 47–71.

Buławski R. (1945). *Problemy osadniczo-przesiedleńcze Ziem Odzyskanych*. I Sesja Rady Naukowej dla Zagadnień Ziem Odzyskanych. Kraków: Biuro Studiów Osadniczo-Przesiedleńczych.

Czerny A. (2011). Teoria nazw geograficznych. *Prace Geograficzne IGiPZ PAN*, 226.

Dellingshausen von F.A.F. (2011). Zakon joannitów w Nowej Marchii. *Zeszyty Naukowe Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Gorzowie Wielkopolskim*, 9: 25–56.

Dolata M. (2018). Małe miasta w aglomeracji Berlina w okresie transformacji Niemiec Wschodnich. *Space–Society–Economy*, 24: 7–26.

Dudra S. (1999). Łemkowie na Środkowym Nadodrzu (1947–1956). *Studia Zachodnie*, 4: 197–216.

Dziedzictwo kulturowe. Polski Komitet UNESCO (http://www.unesco.pl).

Gawryszewski A. (2005). Ludność Polski w XX w. *Monografie IG PAN*, 5.

Golemski M. (1995). W sprawie „lubuskiego" odcinka zachodniej granicy państwa Mieszka I. *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny*, 2: 201–208.

Hartshorne R. (1933). Geographic and Political Boundaries in Upper Silesia. *Annals of the Association of American Geographers*, 23, 4: 195–228.

Heinrich G. (2011). *Kulturatlas Brandenburg*. Berlin: Hendrik Bäßler Verlag.

Kaczmarczyk Z. (1981). Dzieje Ziemi Lubuskiej do 1793 r. *Rocznik Lubuski*, 11: 7–61.

Kirmiel A. (2011). *Żydowskie ślady na Ziemi Lubuskiej*. *Zeszyty Naukowe Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Gorzowie Wielkopolskim*, 9: 65–88.

Knobelsdorff-Brenkenhoff von B. (1984). Eine Provinz im Frieden erobert. Brenckenhoff als Leiter des friderizianischen Retablissements in Pommern 1762–1780. *Studien zur Geschichte Preussens*, 37.

Kobyliński Z. (2011). Czym jest, komu jest potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe? Mazowsze. *Studia Regionalne*, 7: 21–47.

Kondracki J. (2002). *Geografia regionalna Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kosiński L. (1963). Procesy ludnościowe na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945–1960. *Prace Geograficzne IG PAN*, 40.

Kulesza M. (2014). Rozważania na temat regionu geograficzno-historycznego. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 3: 27–48.

Labuda G. (1973). Zajęcie Ziemi Lubuskiej przez margrabiów brandenburskich w połowie XIII wieku. *Sobótka*, 3: 311–322.

Lebus. Sanierung, Geschichte, Landschaft (2001).

Lutze G.W. (2014). *Naturräume und Landschaften in Brandenburg und Berlin. Gliederung, Genese und Nutzung*. Berlin-Brandenburg: be.bra wissenschaft verlag.

Mantau R. (1936). *Die Siedlungsentwicklung im Oberen- und Unteren Netzebruch. Ein Beitrag zur Siedlungs- und Volkskunde mit besonderer Berücksichtigung der Siedlungshandhabe sowie der Art und Herkunft der Siedler*. [Maszynopis].

Myga-Piątek U. (2012). *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Nitschke B. (1999). Prawne położenie ludności niemieckiej w Polsce po zakończeniu wysiedleń. *Studia Zachodnie*, 4: 159–170.

Nitschke B. (2000). Wyjazdy Niemców i ludności rodzimej z województwa zielonogórskiego w latach 1950–1959. *Studia Zachodnie*, 5: 125–134.

Ochrona dziedzictwa kulturowego. Narodowy Instytut Dziedzictwa (https://www.nid.pl).

Osękowski C. (2000). Proces zasiedlania Ziemi Lubuskiej po II wojnie światowej. *Studia Zachodnie*, 5: 5–14.

Osękowski C. (2018). Nowi „Lubuszanie" wobec problemów osadniczych i politycznych na Ziemi Lubuskiej w latach 1945–1956. Opór – przystosowanie – uległość. *Studia Paradyskie*, 28: 255–291.

Plit J. (2016). Krajobrazy kulturowe Polski i ich przemiany. *Prace Geograficzne IG PAN*, 253.

Plit J., Plit F. (2018). Dzielnica krajobrazowa i prowincja krajobrazowa – ich miejsce w hierarchicznej regionalizacji krajobrazów kulturowych. *Czasopismo Geograficzne*, 89, 1–2: 3–16.

Polsko-niemiecki obszar przygraniczny w roku 2020. Scenariusz rozwoju i zalecenia odnośnie jego realizacji (2006). *HWWA Report, 265*.

Rozenkranz E. (1953). Geneza miasta Lubusza (Lebus). *Przegląd Zachodni*, 9–10: 278–309.

Rykiel Z. (1990). Region przygraniczny jako przedmiot badań geograficznych. *Przegląd Geograficzny*, 62, 3–4: 263–273.

Rykiel Z. (2006). *Podstawy geografii politycznej*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.

Rymar D. (2005). Ukształtowanie się Ziemi Lubuskiej jako jednostki administracyjnej w świetle sprawozdań pełnomocników rządu (luty–lipiec 1945). *Rocznik Lubuski*, 31, 2: 11–30.

Sadowski W. (2000). Konsekwencje społeczno-kulturowe przesiedlenia zza Buga. *Studia Zachodnie*, 5: 15–25.

Sczaniecki M. (1957). *Trzy pojęcia Ziemi Lubuskiej*. Gazeta Zielonogórska z dnia 6–7.04.1957.

Strzelczyk J. (2002). *Słowianie połabscy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Szczegóła H. (1998). Osadnictwo polskie we wschodniej Brandenburgii w latach 1945–1950. *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny*, 5: 149–157.

Teichmann H. (1991). Von Lebus nach Fürstenwalde. *Kurze Geschichte des mittelalterlichen Bistums Lebus* (1124–1555/98).

Utracki D. (2013). Polityka onomastyczna władz jako element przywracania polskości na Ziemiach Zachodnich po II wojnie światowej (na przykładzie nazewnictwa powiatu słubickiego). *Studia Zachodnie*, 15: 49–65.

Vogel W. (2006). Terytorium Nowej Marchii na przestrzeni wieków. *Zeszyty Naukowe Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Gorzowie Wielkopolskim*, 6: 79–98.
Wasilkiewicz K. (2016). Templariusze i joannici w biskupstwie lubuskim (XIII–XVI w.). *Gnieźnieńskie Prace Humanistyczne*, 10.
Wąsicki J. (1981). Ziemia Lubuska w latach 1793–1945. *Rocznik Lubuski*, 11: 63–112.
Wohlbruck S.W. (1829). *Geschichte des Ehemaligen Bisthums Lebus und des Landes dieses Nahmens*. Berlin.

Źródła statystyczne

Berlin und die Mark Brandenburg mit dem Markgrafthum Nieder-Lausitz in ihrer Geschichte und in ihrem gegenwärtigen Bestande (1861). Berlin.
Der Regierungsbezirk Frankfurt an der Oder der preußischen Provinz Brandenburg geographisch, statistisch und topographisch dargestellt (1848). Neustadt a. d. Orla.
Historia Polski w liczbach. T. I. *Państwo. Społeczeństwo* (2003). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
Materiały informacyjne Biura Studiów Osadniczo-Przesiedleńczych, 1 (1946). Kraków.
Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej (2019). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
Uebersicht der Bodenfläche und Bevölkerung des preußischen Staats. Aus den für das Jahr 1817 amtlich eingezogenen Nachrichten (1819). Berlin.
Uli Schubert homepage (http://www.gemeindeverzeichnis.de).

Źródła kartograficzne

Atlas zur Geschichte, t. 1, *Von den Anfängen der menschlichen Gesellschaft bis zum Vorabend der Großen Sozialistischen Oktoberrevolution 1917* (1981). Gotha–Leipzig: VEB Hermann Haack.
Arcanum Maps, dawniej: MAPIRE (https://maps.arcanum.com/en/).
Geoportal krajowy. Główny Urząd Geodezji i Kartografii (https://mapy.geoportal.gov.pl).
Historischer Weltatlas (2009). Wiesbaden: Marix Verlag.
Mapa Taktyczna Polski 1:100000, WIG, 1924–1939, ark. P38 S18-21, P39 S18-21 i P40 S18-21 (http://igrek.amzp.pl).
Portal mapowy. Narodowy Instytut Dziedzictwa (https://mapy.zabytek.gov.pl).
Übersichtskarte von Europa und Vorderasien 1:800 000 (1925). Reichsamt für Landesaufnahme, ark. L13 Berlin i L14 Kopenhagen (http://igrek.amzp.pl).